

KOCSISNÉ FARKAS CLAUDIA

A kirekesztés alakváltozatai

A tanulmány visszaemlékezések segítségével bemutatja, hogy az 1930-as évek végén Olaszországban és Magyarországon milyen kirekesztés érte az iskola világában a zsidó diákokat. A fasiszta Olaszországban 1938 szeptemberében született döntés arról, hogy zsidók nem léphetik át többé állami iskolák küszöbét. Magyarországon 1939 májusában törvényerőre emelkedett az 1939:IV.tc., az ún. második zsidótörvény. A törvény végrehajtása teremtett lehetőséget arra, hogy zsidó és keresztény diákok közé a szó legszorosabb értelmében falakat emeljenek.

Az iskola világa nemcsak „befogad”, ki is rekeszthet. Az oktatási szférában tapasztalható kirekesztésre hoz szomorú példát az alábbi idézet: „*Nehéz volt megértenem fiatal emberként, hogy kivettek abból az iskolából, ahová addig szívesen jártam*” (Momigliano, 1946: 40). E sorokat az 1930-as évek végén egy olaszországi diák vetette papírra, akit zsidósága miatt ért sérelem. A fasiszta Olaszországban ugyanis 1938 szeptemberében döntés született arról, hogy zsidók nem léphetik át többé állami iskolák küszöbét, a zsidók által létesített és fenntartott elemi- és középiskolákban ugyanakkor lehetővé tették számukra a tanulást (Terracina, 2009; Bottai, 1989). A zsidó iskolák létrehozása a közösség méltóságteljes ellenállását jelentette a fasiszmus üldöző törvényeivel szemben.

Az olasz példa Európában akkortájt nem számított egyedülinek. Egy magyarországi zsidó fiatal a múlt század harmincas éveinek végén hasonló kirekesztést élt át, amikor az iskolában különválasztották keresztény társaitól. Mint írja: „*apám, akinek jó kontaktusai voltak, protekcióval hozott be a Madách Gimnázium B-osztályába*” (W.A., 1998). A zsidó diákok iskolai szegregációjára Magyarországon az 1939 májusában törvényerőre emelkedett 1939:IV.tc. (az ún. második zsidótörvény) teremtett lehetőséget (K. Farkas, 2010). Ennek végrehajtása során zsidó és keresztény diákok közé a szó legszorosabb értelmében falak magasodtak, mint ez a budapesti Madách Imre Gimnáziumban is történt.

Az idézeteket összeköti, hogy az érintettek számára különös, szomorú tapasztalat volt mindez, a diszkrimináció árnyékában mégis életre szóló kapcsolatok szövődtek, többen itt váltak „igazán zsidókká”. A tanulmány egykori zsidó diákok visszaemlékezésein keresztül megpróbálja megragadni, miként élték meg zsidó diákok az iskola világában őket ért megkülönböztetést.

Az olaszországi izraelita hitközségeket derült égből villámcsapásként érte az 1938. szeptember 5-i rasszista rendelkezés. Traumatikus élmény volt, és súlyos társadalmi, szakmai és pszichológiai következményekkel járt (*Mazzatosta*, 1978). A zsidó hitközségek magukra maradtak a diszkrimináció okozta nehézségekben (*Grasselli*, 2006).

„Zsidó részlegek”, árja tanítókkal: a fasiszta elképzelések ezt vázolták a zsidó gyermekek számára (*Isnenghi*, 1979). A községi és a városi iskolákban, amennyiben tíznél több zsidó kisgyermek van, zsidó osztályok létesítésében gondolkodtak. Néhány római iskolában ez így is történt (pl. a Pestalozziban, a Di Donatóban, az I. Umbertóban). A zsidó diákok délután jártak iskolába, amikor a tantermek már üresek voltak. A tanterv és az órák menete, anyaga megegyezett a nem zsidó diákokéval.

Az 1938. szeptember 23-i és november 15-i dekrétumok azonban lehetővé tették zsidó elemi és középiskolák létesítését. Ennek létrehozása a közösségtől nagy ügyességet kívánt, egyben kötelezettséget is rótt, de éltető fénysugár volt a zsidóellenes intézkedések légkörében. A zsidó iskolák nemcsak garantálták a diákoknak, hogy folytathatják a tanulmányaikat, de biztonságot és reményt is adtak a családjaiknak. Felélesztették a zsidósághoz tartozást azokban, akik érezték, aki pedig úgy érezte, elveszett, erőt meríthetett.

A tanárokat és a diákokat nagyon feldúlta az 1938. őszi dekrétum. Luciano Tas akkortájt gimnáziumi diák volt: „nehéz volt megértenem fiatal emberként, hogy kivettek abból az iskolából, ahová addig szívesen jártam” (*Momigliano*, 1946: 40). Ebe Seidenberg emlékeiben is kitörölhetetlenül benne él a hihetetlennek tűnő, sokkoló hír hatása: „a testvérem a téren talált rám, a piros betűs felirat előtt: »A zsidó fajú tanárokat és diákokat kizárják az Olasz Királyság minden iskolájából.« Hányszor és hányszor olvashattam el ezeket a szavakat? Mióta állhattam ott? Nem tudom” (i.m. 79). „A szokásos időpontban, dél körül – meséli Memo Bemporad – megjelenik a nagyhangú újságos rikkancs. Olyan dolgokat kiabált, amelyeket ő talán nem is értett, az én füleimnek azonban olyan volt, mintha a pokol hangjait hallanám. A címek sejtették, mi lehet az újság belsejében” (*Bemporad*, 1984: 54). Cesare Cases úgy emlékezik, hogy egy évvel korábban „az iskolában semmit nem lehetett érzékelni abból, hogy mi van készülöben és nem visszatérni oda – ti. az iskolába – egyszerűen valami abszurd volt” (*Coen*, 1988: 32). Mirjam Mafai, bár vegyes házasságból származott, nem járhatott iskolába. „1938-ban – emlékezik – nem tudtuk már folytatni a tanulást az állami iskolákban. Apám nem volt zsidó, de nem volt megkeresztelve, anyám egy litván

zsidó nő volt, így aztán zsidónak tekintettek minket” (i.m. 42).

Memo Bemporad beszél arról, hogy a szülők lelkét félelem kerítette hatalmába. „*Hogyan magyarázzam el a gyerekeimnek, hogy többé nem mehetnek iskolába? – kérdezte tőlem valaki, akinek nagyobb gyerekei voltak, mint nekem... Majd így folytatta: Már próbáltam, de a kérdéseikre és az érveikre mit válaszoljak?*” (Bemporad, 1984: 54). Enzo Levi a következőket írja a visszaemlékezésében: „*eszembe jut a gyerekeim könnyes arca és elkeseredése az iskolából történő kizárás miatt... Valahányszor, amikor az árja gyerekek kiabálását hallottam, akik a közeli iskolából hazafelé tartottak, arra gondoltam, hogy nem mostanában lesz, amikor mi is hazatérhetünk az iskolából, és a gyerekeinket, szegényünkre, nem tartják méltónak arra, hogy a többiekkel együtt tanuljanak az állami iskolában*” (Coen, 1984: 32; Cavaleri, 2006).

Rómában, Milánóban, Torinóban, Triesztben, Livornóban, Anconában, Ferrarában, stb. zsidó iskolák tárták szélesre kapuikat, nagy erőfeszítést kívánva a közösségtől, de a tét is nagy volt, ezért hát nem kíméltek pénzt és energiát.

„*A zsidó iskola kitűnő tapasztalat volt, részben, mert csodálatos tanáraink voltak – meséli Giacomo Limentari –, megértőek voltak velünk, tudták, hogy mindnyájan sokk hatása alatt állunk, ezért nemcsak az ismeretátadásra figyeltek, nemcsak az oktatás tartalmi oldalára, hanem a humánusra is. És ez a »nem tananyag-központúság« felszabadítólag hatott ránk, így a tanulás igazi élményforrássá vált*” (Caracciolo, 1986: 149–150).

Az iskolák mindegyikében magas színvonalú oktatás folyt: részben, mert a legjobb oktatásból kizárt zsidó tanárokat tudták foglalkoztatni, részben, mert maguk a diákok is kihívásnak érezték, szemben az állami iskolákkal, ahonnan kizárták őket. Végül az iskola légköre miatt is, amit átjárt a felelősség és az önállóság. „*Nagyon szép volt a zsidó iskola – meséli Lina Corinaldi. – A zsidó gimnáziumot a Zsidó Hitközség közelében létesítették azokkal a tanárokkal, akiket az utcára küldtek az állami iskolákból és egytől-egyig kitűnő tanárok voltak. Nagyon szép emlékem ez, csodálatos*” (i.m. 151). Többen úgy emlékeznek, mintha életük egy új szakaszába lépett volna a zsidó iskolák létesítése, megszervezése után. „*Amikor életbe léptek a faji törvények és az állami iskolákból kizárták a zsidókat – írja Aldo Terracina – amikor elkezdtem járni a zsidó iskolába, pontosan attól a pillanattól kezdve egy új élet kezdődött el számomra*” (Coen, 1988: 104). Donatella Pavoncello írja: „*Amikor első ízben léptem be a zsidó iskolába, nagy megkönnyebbülést éreztem*” (i.m. 104.). Livornóban például Prof. Menaschi vezetése alatt hoztak létre iskolát. A diákok maguk között csak „iskolácskának” be-

cézték. *„Ott sikerült tartalommal megtölteni az ürességet, amit éreztünk, és a szomorúságot örömmre cserélni. Mindnyájan barátok voltunk, nagyon vidámak és, szinte lehetetlen, de reményekkel teli”* (uo.). *„Ha a zsidó iskolára gondolok – írja a velencei Paolo Sereni – úgy vélem, ez az egyik legnagyobb feladat volt azokban az években a közösségünk számára”* (Fortis, 1982: 135).

„Nagy hasznom volt a zsidó iskolából. A tanáraink középiskolákból vagy az egyetemről jöttek, így szakmai kiválóságoktól volt szerencsénk tanulni, mint pl. Eugenio Levitől, a görög és latin nyelv tanárától, vagy Paolo d’Anconától, a híres művészettörténésztől. Rengeteget tanultunk tőlük” – írta Cesare Cases (Coen, 1988: 105). A római zsidó iskolában tanított például Mario Monferini professzor, aki nem csupán nagy tudásáról volt híres, de arról is, hogy kiváló pedagógus volt, a diákságot teljesen elbűvölte.

A zsidó iskolákban folyó munka minőségét és eredményességét jelezték az érettségi vizsgán elért eredmények. Kevés volt a bukás, sokan végeztek kiváló eredménnyel. Külön teremben, magántanulóként lehetett csak vizsgáznuk. Az apartheid a vizsgákon keserű valóság volt akkor is, ha sok tanár próbálta enyhíteni. De nem mindenki. *„Négyen voltunk zsidó diákok – meséli a livornói Nicola Piperno. – Nyolc órákor találkoztunk a livornói Guerazzi Gimnázium előtt, ahol magántanulók egész tömege gyülekezett. Az iskola igazgatója névsorolvasást tartott, és amikor négyünkhöz ért (Albeniacar, Belforte, Piperno, Sonnino), hangosan azt mondta: Maguk erre az oldalra. És minket az épület előtti kis park egyik szegletében hagyott. A többieket aztán behívta az épületbe, mi csak néztük, de nem értettük, mi történik”* (i.m. 107).

A zsidó iskolák sok zsidó fiatalt közelebb vittek a judaizmushoz. *„Egészen addig a pillanatig – meséli Elisa Della Pergola – nem éreztem magamat különösebben zsidónak, mert mindig katolikusok vettek körül. Aztán nekünk, zsidóknak létrehoztak külön iskolákat, megismertük és megszerettük egymást, egyre szorosabb barátok lettünk, egység jött létre közöttünk... úgy éreztem, mintha új személyazonosságot kaptam volna”* (Caracciolo, 1986: 206–207). *„Először éreztem azt, hogy egy csoporthoz tartozom. Zsidóságom akkor kezdődött”* – mondja Aldo Terracina (Coen, 1988: 108). *„Öntudatos part-time zsidóból átlagos zsidóvá lettem, de állandóvá”* – írja Guido Lopez. *„Már nem szégyelltük többé, hogy zsidók vagyunk”* – írja Fabio Della Seta (Della Seta, 1969: 41).

Az olaszországi eset, a kirekesztésre adott válaszok zsidó és nem zsidó részről, sok hasonlóságot mutatnak a magyarországgal. 1939-ben az említett ún. második zsidótörvény megalkotói kiemelt figyelmet szenteltek annak, hogy a „zsidó

befolyást” a szellemi életben is jelentősen leszorítsák. Ezt szolgálta az egyetemek és a főiskolák első évfolyamaira visszahozott numerus clausus is: ide zsidó hallgatók csak 6% erejéig nyerhettek felvételt. Megfontolandó szempont volt az is, hogy a felsőoktatási intézmények ne ontsák magukból a művelt zsidó értelmiséget, akik aztán a törvény számtalan korlátozó előírása miatt diplomájukkal úgysem tudnak majd elhelyezkedni.

A középiskolai felvételeknél nem lehetett felekezeti szempontok szerint diszkriminálni, mert a zsidótörvény nem rendelkezett a zárt szám középiskolai érvényesítéséről. A Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium azonban mást gondolt. A törvény végrehajtása kapcsán érvényesíteni akarta a numerus clausust középiskolai szinten is. Ezt már 1939-ben bizalmas utasítás keretében közölték a tanterületi főigazgatókkal. Az utasítás – amely nem állt összhangban az érvényes középiskolai szabályozással, a II. zsidótörvény szelleméből viszont mondhatni „következett”, és a továbbtanulni szándékozók egyfajta előzetes rostját jelentette – úgy szólt, hogy a középiskolák első osztályaiban a törvényesen engedélyezett létszámnak, 40 főnek 6%-a, tehát maximum 2–3 fő kerülhet ki a második zsidótörvény értelmében zsidónak minősített tanulók közül. A középiskolák felsőbb osztályaira az intézkedést nem terjesztették ki, mivel ez felmenő rendszerben néhány év alatt anélkül is érvényesülhetett. Kivételt tettek a miskolci királyi katolikus intézménnyel, ahol 12%-ot engedélyeztek, továbbá három budapesti gimnáziummal: az V. kerületi Berzsényi Dániel, a VI. kerületi Kölcsey Ferenc, továbbá a VII. kerületi Madách Imre Gimnáziummal, ahol az 1939/1940-es tanévtől párhuzamos osztályok létrehozásában gondolkodtak; az A osztályokban kizárólag keresztény, a B osztályokban pedig zsidó tanulókkal. Ez azt jelentette, hogy az iskolai tanulóközösséget a faji megkülönböztetés jegyében kettéválasztották. Ebben az európai mintáknak is lehetett hatásuk.

Az egyetemekre fölvelt zsidó diákok aránya jóval a 6% alatt maradt a második zsidótörvény elfogadása utáni tanévben. Esetünkben a törvény speciális „túlteljesítéséről” van szó. Arról ugyanis, hogy a középiskolák szintjén is érvényesíteni kellene a felsőoktatásban nyíltan alkalmazott numerus clausust, nemcsak maga a törvény, hanem végrehajtási utasítás vagy más, magasabb szintű jogszabály sem szólt. Kidolgozói így önhatalmúlag új területet vontak a zsidótörvény hatálya alá, ami tisztviselők egész hadának és az érintett iskolák vezetőségének tevékeny szerepét feltételezte.

A Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium V./I. ügyosztálya szerint „*az 1939:IV.tc. szelleméből az következik, hogy a zsidó tanulók az ország zsidó lakos-*

ságának a keresztény lakossághoz viszonyított százalékos arányszámának mértékéig vehetők csak fel” (MOL, VKM, K 592-1940-3-54654). Az „országos célkitűzés” az volt, hogy „az egyetemeken a zsidók arányszáma a népességi 6%-ra lévén korlátozva a gimnáziumi arányszámnak ehhez kell igazodnia” (uo.). Elismerték, hogy „vannak olyan ténykörülmények, amelyek a gimnáziumokban a 6% túlháladását is megengedhetővé tennék, így az a tapasztalat, hogy az érettségítettek bizonyos hányada nem megy főiskolára, továbbá az, hogy az érettségizők között kisebb a zsidók arányszáma, mint az egész tanulószágban, mert többen mennek el gyakorlati pályára” (uo.). A zárt szám alkalmazásával azonban elkerülhetőnek vélték „a zsidó értelmiségi utánpótlás” további termelését.

Levélváltások témáját jelentette, hogy az A és a B osztályok létrehozásával valóban elérhető-e a zsidók számarányának fokozatos csökkentése. Akárcsak az, hogy milyen hatással lesz az elkülönítés a keresztény tanulóifjúságra és az ott tanító tanárookra. Nincs adat, hogy bárki is írásban kifogásolta volna ezt a megoldást. A többség számára az, hogy mindenféle pedagógiai elv mellőzésével szó szerint kettészelték több iskolai tanulóközösséget, a zsidókat – a rendelet kidolgozóinak kifejezését kölcsönvéve – „ghettóba zárva”, a jelek szerint nem okozott problémát.

A budapesti Madách Imre Gimnázium hajdani B osztályos diákjai nagylelkűen rendelkezésemre bocsátották visszaemlékezéseiket ebből az időszakból. Ők az 1940/1941-es tanévben induló „zsidó osztályban” kezdték a tanulást. A „Madách” hagyományosan vegyes összetételű iskola volt (Muraközi, 1981: 109). Ebből a szempontból még elgondolkodtatóbb az a passzivitás és közöny, ami a „zsidó osztályok” bevezetését követte, ráadásul mindkét oldalról.

Kezdetben az iskolavezetőségnek nem voltak erkölcsi aggályai a párhuzamos osztályok bevezetése miatt. 1940 decemberében azonban, alig pár hónappal a második „szeparált” oktatási év megkezdése után az iskola igazgatója, R. P. már olyan kéréssel fordult a tankerületi főigazgatóhoz, aki kérését a VKM említett ügyosztályához továbbította, hogy szüntessék meg a „zsidó osztályokat”. Kérését azzal indokolta, hogy a zsidó tanulók részére fenntartott B osztályok rendszere a gimnáziumot mint gyakorló jellegű iskolát hátrányos helyzetbe hozza. „A pályájuk előtt álló tanárjelöltek ugyanis – írta az igazgató beadványában – a keresztény és zsidó osztályok összehasonlítása alapján olyan megfigyeléseket tesznek, amelyek őket könnyen helytelen ítéletekre vezetnek. Ilyenek mindenekelőtt a két-két, a keresztény és zsidó osztály között mutatkozó magaviseleti és előmeneteli különbségek, továbbá bizonyos versengések, sőt súrlódások is” (MOL, VKM K 592-

1940-3-54654). Azt sem tartotta kívánatosnak, hogy „*a gyakorló tanárjelöltek teljesen zsidó tanulókból álló osztályban készüljenek élethivatásukra*” (uo.). Ezen túl elveszik a helyet „a szegényebb sorsú keresztény szülők gyermekei” előtt, akik így más, távolabbi iskolába kénytelenek őket vinni. R. P. véleménye azért is megdöbbentő, mert az egykori diákok szinte egyöntetűen úgy emlékeznek, hogy részéről nem tapasztaltak antiszemita megkülönböztető magatartást.

Vitéz F. J. tankerületi főigazgató úgy vélte: „*ha tehát a középiskolai zsidó tanulók számát ... vissza akarjuk szorítani az országos arányszámra, akkor a zsidó párhuzamos osztályokat mindenütt meg kell szüntetni, és az egyes osztályokba csakis az országos arányszámnak megfelelő zsidó tanuló felvételét kell engedélyezni*” (uo.). Bár nagyon kevés idő telt el a párhuzamos osztályok bevezetése óta, maga az ötletadó V./I. ügyosztálya is hasonlóképpen okoskodott. 1940 decemberében már ők is úgy ítélték meg, hogy külön zsidó osztályok helyett helyesebb lenne minden gimnáziumban az országos arányszám százalékának megfelelő zsidó tanuló felvételének engedélyezése (uo.). Az A és B osztályok azonban továbbra is fennmaradtak.

Az iskolába kerülésről W. A. úgy emlékezett, hogy „*apám, akinek jó kontaktusai voltak, protekcióval hozott be a Madách Gimnázium B osztályába*” (W.A., 1998). A „szeparált” osztályba ugyanis nem volt könnyű bekerülni. A szülőknek sok esetben némi segítséget kellett igénybe venniük, ám mindenképpen ki akarták harcolni, hogy gyermekük gimnáziumba kerülhessen. Ezt annak ellenére tették, hogy az érvényben lévő zsidótörvény számos korlátozó előírása előrevetítette annak az árnyékát, hogy a továbbtanulás nehéz, ha nem éppen lehetetlen lesz. A megszerezhető műveltség zsidó körökben általában preferált értéke ösztönözte a beiratkozást. M. G. I.-t például apja polgári iskolába akarta adni, de – mint írja – „*anyám kiharcolta a gimnáziumot, mert tanult embert akart nevelni a fiából. [...] Gondolom, »segítséget vettem igénybe«, hogy bejuthassak a Madách Gimnázium [...] zsidó osztályába. »Összeköttetés« a szó, amire gondoltam*” (M.G.I., 1999). R. R. csak arra emlékezett, hogy édesapja „*ismert egy ezredest, aki elintézte az ügyet*” (R.R., d.n.). R. G. édesapja révén lett a „Madách” tanulója, aki a gimnázium óraadó tanára volt, és mindemellett időben értesült a párhuzamos osztályok rendszeréről (R.G., 1999). A jól értesültség mindenképpen előnyt jelentett: G. I.-t apja azért íratta gyermekét ebbe az iskolába, mert Dr. Sch. I.-tól – akivel egy házban laktak, és aki a gimnáziumban izraelita vallásoktatást tartott – információkat kapott a zsidó osztályok létrehozásáról (G. I., 1998).

A tanévkezdés T. Gy. emlékeiben így maradt meg: „*kb. augusztus 20-án*

Anyám elküldött, hogy nézzem meg, hogy felvettek-e vagy sem. Egész úton reszkettem, de amikor megláttam a nevemet, nagyon boldog lettem” (T. Gy., 1998). A tanév kezdete előtt pár héttel hozták nyilvánosságra a felvettek névsorát. A diákok szerencsésnek érezték magukat, hogy bekerültek a „Madáchba”. A hajdani diákokat a kirekesztő légkör nemcsak átölelte, de össze is forrasztotta. M. G. I. egyenesen úgy fogalmaz, hogy *„egész életemben más barátaim is voltak, vannak. De az az azonnali bizalom, összetartozás másokkal soha nincs meg, mint a régi »osztállyal«”* (M.G.I., 1999).

Az egyes zsidótörvények eltérő „zsidófogalommal” dolgoztak, de mindinkább olyanokat is zsidónak minősítettek, akik valójában már elszakadtak az izraelita vallástól, korabeli szóhasználatlaltal „kikeresztelkedtek”. Az 1940/1941-es iskolaévben a Madách Gimnázium B osztályába felvett 40 diák közül négyen voltak katolikusok és ketten protestánsok. A többiek *„részben enyhén vallásos, részben alig vallásos zsidók. Valláshű egy se lehetett, mert szombaton is volt tanítás, de a pesti, akkor neológoknak nevezett hitközség akceptálta a sabbath megszegését, csak a péntek esti bejövételét ünnepelte”* (T. P., 1999). Ennek ellenére a diákoknak kötelező ifjúsági istentiszteleteken kellett részt venniük a Rumbach Sebestyén utcai templomban. (T. P. visszaemlékezése szerint „templomnak” és nem „zsinagógának” nevezték.) A *„nem zsidó vallású, (de zsidónak tekintendő) osztálytársaink és a többiek között semmiféle súrlódás nem volt, alig vettünk tudomást e tény valamiféle jelentőségéről”* (uo.).

Az osztályteremben a tábla felett kereszt függött. A diákok a tanítás kezdetén és végén felállva imádkoztak. T. P. máig emlékszik a minisztérium által megfogalmazott szövegre, ami vallás-neutrális volt. *„A Miatyánkot nem mondtuk el – olvasható visszaemlékezésében – pedig az, zsidó ima révén, nem sértette volna a zsidó vallást – elvben, de a gyakorlatban a zsidók tartózkodtak tőle, mert a keresztény egyházak zsidóellenes hecceire asszociáltak a szép szavaktól”* (uo.).

Az A és B osztályok között alig volt kapcsolat. A történeteket az A osztályos tanulók – egy hajdani A osztályos diák visszaemlékezése szerint – *„riadtan bár, de teljes passzivitással szemlélték”* (Muraközi, 1981: 109). Ugyancsak ő emlékezett vissza úgy, hogy a keresztények némán nézték, talán nem is értették, mi történik. A zsidó gyerekek – emlékei szerint – zárkóztak lettek, joggal, hiszen nem tudhatták, „kiben mi rejtezik”.

G. I. tudomása szerint *„semmilyen barátság nem fejlődött ki az osztályok tanulói között”* (G. I., 1998). Egymás kirándulásaira sem jártak, még az iskolai futballbajnokság is elszigetelten zajlott, ott sem keverték össze a diákokat. H. I.

szerint az A és B osztályok mintha nem ugyanannak a valóságnak a részesei lettek volna (H. I., 1999). Még osztálytermeik is más-más folyosón voltak.

Az ún. leventeoktatás is – ahol a diákokat pl. fegyverhasználatra is tanították – elzárva maradt a zsidó diákok előtt. Helyette az ún. „kisegítő előképzős” oktatásra kellett járniuk, ahol voltaképpen a katonai munkaszolgálatra készítették fel őket, lelki és fizikai értelemben egyaránt. Voltak elméleti órák és terepgyakorlatok, amelyeket a mai budapesti Népstadion területén, az akkori ún. levente gyakorlótéren tartottak. Ezeken a szorgalmi idő után tartott, de a tanmenetbe beiktatott órákon ők is megtanulták, milyen rendfokozatok vannak, kik a Honvédség főparancsnokai, de a fegyverhasználat helyett az erődítési munkákban kellett jártasságot szerezniük. A diákok a levente-oktatásról valamennyien fájdalmas emlékeket őriznek. A külföldön élő W. A. úgy fogalmaz, hogy „erről csak rossz emlékeim vannak” (W. A., 1998). Ami itt levente-oktatás keretében folyt, az szerinte csak egy szóval jellemezhető: „*absolutely antisemitic*” (i.m.). A kiképzés keretében ugyanis a zsidó tanulóknak számtalan olyan „próbát” kellett kiállniuk, amelyeknek semmi gyakorlati hasznuk vagy értelmük nem volt, viszont felesleges és szükségtelen megaláztatásnak tették ki a diákokat. G. I. is ilyen emlékeket őrzött meg erről: „*A Kisegítő Előképzős oktatás csak arra volt jó, hogy megalázzanak bennünket, a sárga karszalag viselése, az utcákon felvonulás, a »repülő« parancs, ahol a legtöbb löszéket volt az úton (erre a parancsra mindenkinek hasra kellett vágódnia), voltak a legjobb példák*” (G. I., 1998). Más alkalmakkor azon a területen, ahol a leventeoktatás zajlott, az embernagyságúra nőtt szúrós ricinusbokrokat kellett kapálniuk, vagy kesztyű nélkül irtaniuk, ami „*szörnyen tüskés volt és a ... zsidógyerekeknek ez elég szenvedés volt*” (T. Gy., 1998).

A tanárok részéről nem volt általános a zsidóellenes attitűd. Volt olyan is, aki ha így érzett is – mint feltételezhetően az iskola igazgatója –, azt a diákokkal nem érezte. A diákok szerint a tanárok általában szerettek a B osztályokban tanítani. Voltak, akik egyértelműen és – mondhatni – szinte leplezetlenül szolidárisak voltak velük, éreztették az együttérzésüket, közös kirándulásokat szerveztek a diákokkal. S. G. tanár például 1944 áprilisában, az utolsó magyarórán segítséget ajánlott fel mindenkinek. H. I. a magyar nyelvet tanító A. és a földrajzot oktató H. tanárok részéről is érzett szolidaritást és részvétet (H. I., 1999). Ám akadtak, akik elbuktak az emberi humánus vizsgáján. Különösen Cs. G. és H. Gy. tornatanárokról és leventeoktatókról őriznek rossz emlékeket a hajdani tanulók, mint akik nyíltan zsidóztak, zsidóellenesek voltak. Beszédes, miként emlékszik vissza T. Gy. egykori tornatanárára és leventeoktatójára, Cs. G.-re: „csak az volt a sze-

rencse, hogy nem volt neki géppisztolya” (T. Gy., 1998). P. I.-ra, a német nyelv tanárára is mint antiszemita emlékeznek a diákok. W. A. szerint ő „*alig bírt minket tanítani*” (W.A., 1998).

Az elkülönítésnek a német megszállás véget vetett, egyben utat nyitott az újabb borzalmaknak. A „sárga csillagos rendelet” kihirdetésének napja a B osztályosok számára az utolsó tanítási nap volt. A háború után az oktatás más keretek között indult újra. A tanárok majdnem mind a régiiek voltak, nagy létszámú, a zsidó és a keresztény hallgatók „összeolvasztásával” létrehozott osztályok alakultak. Az eredeti B osztályok létszáma azonban megcsappant. Meghaltak a deportálásban, külföldre költöztek, esetleg életkörülményeik nem tették lehetővé, hogy továbbtanuljanak.

Elgondolkodtató és megdöbbentő a passzivitás, a közöny, amely a zsidók elkülönítését kísérte, mindkét vizsgált ország esetében (Piusi, 1997; Tognarini, 2002). A visszaemlékezők nem beszéltek lázadásról vagy tiltakozásról a diszkrimináció kapcsán, egyik oldalon sem. Sokaknak egészen különös hozadékot is jelentett a zsidó iskola: az iskola világának kirekesztő légköre a zsidókat közelebb hozta egymáshoz, és megerősítette a közösséghez tartozás érzését. A „tanulás” szerepe ebben a helyzetben másodlagos volt.

IRODALOM

- Bemporad, Memo (1984): *Le macine*. Carucci, Roma.
- Bottai, Giuseppe (1989): *Diario 1935-1944*. Edizione BUR Supersaggi, Milano.
- Caracciolo, Nicola (1986): *Gli ebrei e l' Italia durante la guerra (1940-1945)*. Bonacci, Roma.
- Cavaleri, Paolo (2006): *Eravamo tutti Balilla. Dalle scuole del Duce al Lager*. Mursia, Milano.
- Coen, Fausto (1988): *Italiani ed ebrei: come eravamo*. Casa Editrice Marietti, Genova.
- Della Seta, Fabio (1969): *L' incendio del Tevere*. Celebes, Roma.
- Fortis, Umberto (1982): *Venezia ebraica*. Carucci, Roma.
- Grasselli, Antonia (2006): *Stranieri in patria: gli ebrei bolognesi dalle leggi antiebraiche all' 8 settembre del 1943*. Edizioni Pendragon, Bologna.
- Isnenghi, Mario (1979): *L' educazione dell' italiano. Il fascismo e l' organizzazione della cultura*. Capelli Editore, Bologna.
- K. Farkas Claudia (2010): *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920-1944*. Napvilág Kiadó, Budapest.

- Magyar Országos Levéltár (röv.: MOL) Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium iratai (röv.: VKM). K 592-1940-3-54654. (Az iratcsomóba tartozó egyes iratok nem kaptak külön jelzetet.)
- Mazzatosta, Teresa Maria (1978): *Il regime fascista tra educazione e propaganda 1935-1943*. Nuova Universale Capelli Editore, Bologna.
- Momigliano, Eucardio (1946): *Storia tragica e grottesca del razzismo fascista*. Mondadori, Milano.
- Muraközi Gyula (szerk.) (1981): *Százéves a Madách Imre Gimnázium*. Athenaeum, Bp.
- Piussi, Anna Maria (1997): *E li insegnerai ai tuoi figli: educazione ebraica in Italia dalle leggi razziali ad oggi*. Editrice La Giuntina, Firenze.
- Terracina, Pietro (2010): *Le leggi razziali e la deportazione degli ebrei italiani 1943/1945*. <http://www.progettomemoria.altervista.org/terraccina.htm> [2010.11.04.]
- Tognarini, Ivano (2002): *Il vecchio libro. La scuola del ventennio fascista: Balilla e Piccole Italiane, soldati e massaie*. Edizione Polistampa, Firenze.
- Visszaemlékezések:
- G. I. *visszaemlékezése*. 1998.12.07.
- H. I. *visszaemlékezése*. 1999.03.01
- M. G. I. *visszaemlékezése*. 1999.06.08.
- R. G. *visszaemlékezése*. 1999.04.28.
- R. R. *visszaemlékezése*. Dátum nélkül.
- T. Gy. *visszaemlékezése*. 1998.10.09.
- T. P. *visszaemlékezése*. 1999 nyara
- W. A. *visszaemlékezése*. 1998.11.08.